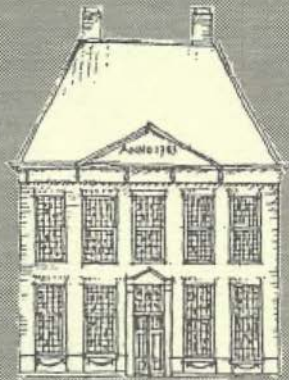

't inschrien

achtentwintigste jaargang nr. 4, oktober 1996

kwartaaluitgave van de

VERENIGING OUDHEIDKAMER TWENTE

'T INSCHRIEN

ISSN 0166-3984

Een inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.

Copij zenden aan:

M. Paskamp-van Santen, Vleerhoeksweg 13, 7663 TK Mander.
Tel. 0541-680470

Redactie:

A.J. Brunt, Delden
H.H. Hagens, Almelo
H.A. Kleerebezem, Borne
J.J.H. Meijer, Hengelo
A.L.A. Wevers, Hengelo
M. Paskamp-van Santen, Mander, eindredacteur

Administratie:

Vereniging Oudheidkamer 'Twente'
Het Elderinkshuis
De Klomp 35, 7511 DG Enschede
Tel. 053-4334577

Postrekening nr. 832196

Bank: Rabobank Enschede rek.nr. 39.68.90.229

t.n.v. de penningmeester van de Oudheidkamer 'Twente'.

Abonnementsprijs f 15,- per jaar

Losse nummers f 5,- (exclusief verzendkosten)

Overname van de inhoud, in welke vorm dan ook, is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de redactie

OVER EEN ZELDZAAM BOEKJE

Herinneringen aan W.C. Quellhorst-Dreyer

In 1971 schreef mevrouw A. Stappers-Vürtheim in haar boek over de geschiedenis van Oldenzaal: *"Het bleek niet mogelijk het orgel uit de noodkerk naar de Plechelmus over te brengen. De bekende orgelbouwer G.H. Quellhorst uit Neuenhaus kreeg opdracht een nieuw orgel te bouwen, dat echter eerst in 1815 klaar kwam. Het orgel was een waar pronkstuk en werd aan de westelijke muur van de kerk geplaatst op een zoldering". Zij besluit dan: "Dit orgel bleef in gebruik tot 1897. Toen werd het verkocht en men weet niet waar het is gebleven"*.

Vijfentwintig jaar geleden was die laatste opmerking aanleiding voor een gesprek met mevrouw Stappers, waarbij ik haar informatie kon verschaffen over de verblijfplaats van het Oldenzaalse orgel'.

Tot mijn verrassing ontving ik toen een boekje ter inzage waarin ene 'tante Quellhorst' een rol speelt. Op het titelblad van het werkje staat: 'Jeugdherinneringen door mevrouw M.W. de Voogt-Ovink. Toegewijd aan hare kleinkinderen Dr. P.J. Enk en echtgenote'. Vervolgens: 'Gedrukt ter electrische drukkerij van P.G. Repko, Borculo'. Met pen is het jaartal 1917 vermeld, kennelijk het jaar van uitgave. Het boekje wordt niet vermeld in de Overijsselse bibliografieën, zoals de Scripta Transisalana. Antiquariaten bieden het zelden of nooit aan². Het zal een kleine oplage hebben gehad omdat het hoofdzakelijk bestemd was voor de eigen familie- en vriendenkring.

Maria Willemina Ovink, schrijfster van deze herinneringen, werd, zoals zij zelf vermeldt, geboren op 3 september 1833 in een huis aan de Grote Markt te Zwolle. Ze vertrok op 3 september 1851, op haar achttiende verjaardag, vanuit Oldenzaal naar Den Ham. De herinneringen aan Oldenzaal gaan terug tot omstreeks 1840. Zonder moeite herkennen we in 'tante Quellhorst' Wilhelmina Catharina Dreyer, sinds 10 februari 1836 weduwe van de orgelmaker Georg Heinrich Quellhorst³.

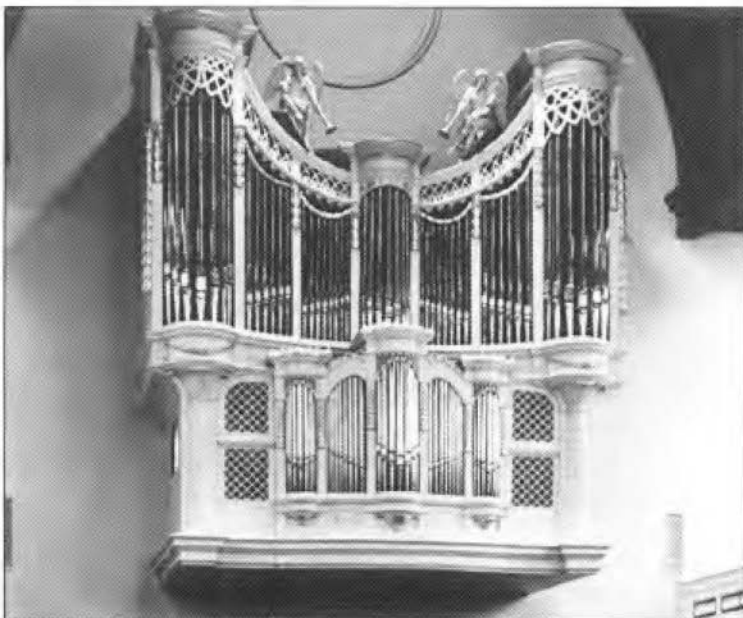
Enige passages, die betrekking hebben op de weduwe Quellhorst, haar kinderen en kleinkinderen, worden hieronder in het kort toegelicht. De herinneringen aan de kleinkinderen blijven deels buiten beschouwing.

In het boekje worden, kennelijk uit overwegingen van privacy, de personen doorgaans aangeduid met de eerste letter van de familienaam.

1. *"De Roomsche Kerk stond op een groot plein, dat vroeger een kerkhof was, maar toen werd er niemand meer begraven. Het was omringd door een krans van hooge lindeboomen, wat ik als kind zoo mooi vond. Vanaf de kerk was een breed pad naar het huis van den Pastoor. Aan den anderen kant van de kerk was de Latijnsche school of wel het gymnasium, dat tegen de kerk was aangebouwd. Men moest er met een trap naar toe,*

want 't was in de hoogte; er vlak onder was een groote dubbele en dikke deur. De kerk kende ik best van binnen en vond ik veel mooier dan onze kerk op de Ganzemarkt. Ik ging echter 's Zondags wel graag met Moeder mee, vooral als de oude juffrouw Quelhorst, die ik tante noemde, voor ons zat en mij dan wenkte naast haar te komen zitten. Ze stopte mij dan telkens een pruim of vijg in de hand, die ik op at als al de menschen aan 't zingen waren. Tante Quelhorst liet mij ook wel eens ruiken aan een doosje waar een sponsje nat van eau de cologne in zat, ze noemde dat een Loderijndoosje. Moeder en Grootmoeder hadden zoo'n doosje niet, maar wel eau de cologne in een fleschje met een zilveren dop er op, en presenteerden dan de dames die naast haar zaten. Ze hadden ook een zilver pepermuntdoosje met kleine pepermuntjes er in. Tante Quelhorst woonde zoo dicht bij ons, dat ik 's avonds wel eens aan Moeder vroeg of ik haar even goeden nacht mocht gaan zeggen".

De lindebomen, totaal 21 stuks, werden op 5 mei 1778 geplant en kostten 12 centen per stuk. Bijna twee eeuwen later stond een aantal van deze bomen nog onverstoord aan het Plechelmusplein, zij het met soms een flinke uitholling in de stam ter hoogte van het maaiveld.

Het voormalige Quelhorst-orgel (1815) van de Plechelmusbasiliek te Oldenzaal, thans in de Westerkerk van de Geref. Gemeente te Utrecht. Laatste restauratie door Fama & Raadgever in 1979-1988. Foto: collectie auteur.

De lokaliteiten van de Latijnse school waren gebouwd op de romaanse of noordelijke zijbeuk van de Plechelmusbasiliek. Op een prent in de Overijsselse Almanak van 1839 is een en ander goed te zien. Het is een illustratie bij de uitvoerige beschrijving van kerk en school door rector Weeling. De geschiedenis van de Latijnse school werd geschreven door Bartelink⁴.

De sloop van de lokaliteiten vond plaats tijdens de restauratie van de kerk gedurende de jaren 1891-1900 onder leiding van ir. Jos.Th.J. Cuypers.

De kerk op de Ganzenmarkt was de voormalige Nederlandse Hervormde kerk. Het huidige kerkgebouw van architect ir. A.J.A. Winters werd eerst op 28 oktober 1934 in gebruik genomen.

De familie Quellhorst woonde tot 1811 in Neuenhaus. De verhuizing naar Oldenzaal hield verband met de ontvangen opdracht een nieuw orgel in de Plechelmusbasiliek te bouwen. De familie bewoonde de voormalige pastorie van de katholieke schuilkerk aan de Hooge Lucht. De plaats staat bekend als 'Het Paradijs'⁵. Tot 1972 was hier het politiebureau gevestigd. Toen de kerk weer in het bezit van de katholieken was gekomen, werd de schuilkerk gesloten en voor sloop verkocht. De pastorie met grond ging in eigendom over aan Quellhorst.

2. *"Bij tante Quellhorst kwamen ook wel eens neefjes en nichtjes uit Almelo logeeren. Hun moeder was een groote vriendin van mijn moeder. 't Was een dochter van tante Quellhorst, haar man was apotheker te Almelo. Als Mina, Jan en August bij hun Grootmoeder waren, was ik er wel eens een heelen dag. Jan was net zoo oud als ik, daar kon ik het best mee over weg. In een hoek van den tuin mochten we doen wat we wilden; we pootten daar aardappelen en boonen, en haalden ze dan na een paar dagen wel eens weer uit den grond om te zien of ze al groeiden".*

Betreffende dochter was Marie Sophie Quellhorst, geboren in 1808 te Neuenhaus. Ze huwde in 1827 te Oldenzaal met Pieter Herman Lamberts, apotheker te Almelo. Uit het huwelijk werden vijf kinderen geboren⁶.

3. *"Een andere dochter van tante Quellhorst was ook een vriendin van moeder, en even als haar zuster in Almelo getrouwd, met meneer M(ollink). Als Grootvader wat in Almelo aan de rechtbank te doen had en er met een rijtuig heen ging, dan ging moeder wel eens mee en waren Willem en ik om beurten van de partij, wat me een groot feest was. Mr. M(ollink) had maar een kind, een jongetje, dat Lambertus heette. Op een keer had ik hem een prenteboekje meegebracht van Moeder de Gans, met gekleurde plaatjes. Hij was daar erg blij mee, Op een wit blad voorin had ik netjes gezet: Geschenk aan Lambertus M(ollink) van M(aria) O(vink), Oldenzaal 1846".*

Hoogtepunt uit het oeuvre van Quellhorst is het orgel in de Grote-of St. Nicolaaskerk te Elburg.

Gelukkigerwijs bleef het instrument gaaf bewaard. Foto: collectie auteur.

De in 1933 gesloopte Hervormde Waterstaatskerk aan de Ganzenmarkt te Oldenzaal.

Deze dochter van Quellhorst, Dorothea Louise, geboren 1809 te Neuenhaus, huwde in 1841 te Oldenzaal met Bernardus Egbertus Mollink. Uit gegevens van de volkstelling 1839 blijkt dat ze toen inwonend was bij haar halfbroer Naber op het adres Noordenbergstraat 141 (thans nummer 9) te Deventer.

4. "Tante Quellhorst had ook een dochter, gehuwd in Deventer met Mr. Naber, doch daar weet ik niet veel van; wel van haar beide zoons George en Wilhelm, want die zetten mij toen ik klein was, altijd bovenop de posten van het hooge inrijhek en dan was het: Hou je nou maar goed vast! en dan liepen ze een eind weg. Maar, o wee, als hun moeder het zag, dan namen ze mij er gauw af".

Carl Friedrich August Naber, geboren in 1797 te Tecklenburg, was een zoon uit het eerste huwelijk van Wilhelmina Catharina Dreyer. Na 1825 vestigde Naber zich als zelfstandig orgelmaker te Deventer. Voordien werkte hij samen met zijn stiefvader. Tijdens deze samenwerking kwamen orgels tot stand in Wijhe (1821), Neuenhaus (1823) en Elburg (1825). Ook aan de totstandkoming van het orgel in de Bethlehemsekerk te Zwolle (1826) verleende Naber medewerking. Hij ontwikkelde zich tot een bekwaam en zeer productief orgelmaker en overleed op 23 augustus 1861 in zijn woonplaats Deventer.

Georg Heinrich Quellhorst had één zoon, Georg Heinrich Wilhelm, geboren 9 juni 1812 te Oldenzaal. Omstreeks 1840 werkte de zoon in compagnonschap met Naber. Volgens een bericht richtten zij een 'fabriek van piano's naar Weener model' op. Wilhelm moet worden geïdentificeerd met Wilhelm Christiaan August Quellhorst. Hij was een neef.

Begin 1841 hadden de zoon en de neef een compagnonschap te Amsterdam. Zij begonnen met de bouw van een orgel in de Hervormde kerk te Krommenie, maar het instrument werd onvoltooid en zonder tekeningen achtergelaten. Waarschijnlijk hield dit verband met ziekte en overlijden van neef W.C.A. Quellhorst in 1841. Van de zoon ontbreekt verder ieder spoor.

5. *"Lambertus, die zijn Grootmoeder niet zoo goed gekend had als ik, zond ik later het volgende verske:*

DE PROTESTANTSCH Kerk TE OLDENZAAL

*Een steenen muur, een ijzeren hek er voor,
Veel dooden daar begraven.
Nog zie ik door mijn geest
In 't midden daarvan staan*

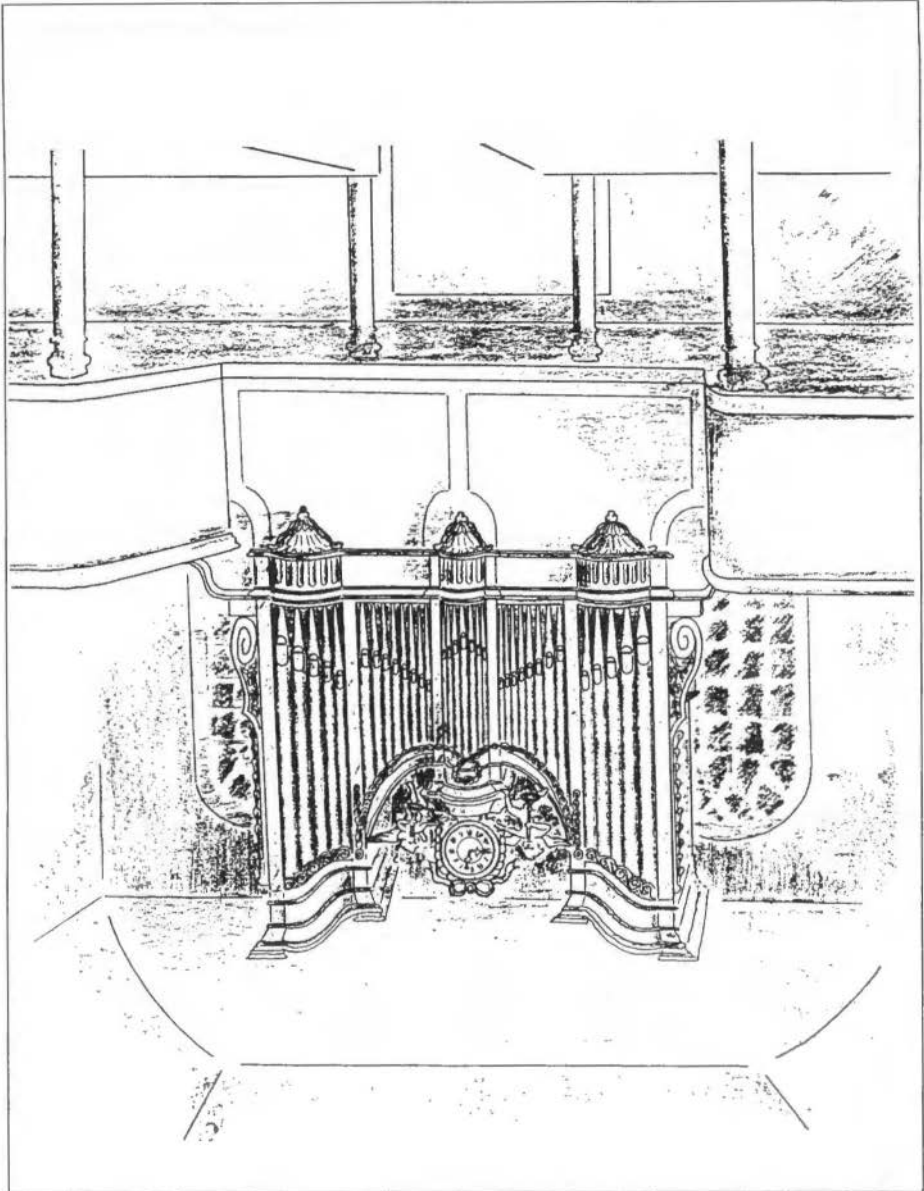
Dat lieve kleine kerkje,
 Omringd van hoog geboomt.
 't Is, of 'k 't geruisch nog hoor
 Bij zachten zomerwind
 Der hooge populieren.
 Wat zat 'k als kind daar gaarne
 naar te luisteren op onze bleek.
 En als 'k op Zaterdag
 Het hek geopend zag,
 Dan kwam baas W(ennink)
 Die speelde op 't orgel
 O, zo mooi.
 'k Was wonend bij de kerk
 Geheel gehoor!
 En Zondags ging 'k zoo
 gaarne naar de kerk
 met Moeder mee.
 'k Had dan een prenteboekske in de hand
 Dat op een kerkboek leek;
 't Was goud op snee,
 En bruine band.
 'k Zat dan heel zoet en stil

Naast 'n oude dame met groote zwarte hoed
 En op haar neus een zilvren bril.
 Zoo stilletjes liet zij bij elk gezang
 Een pruim of vijf in mijne handjes glijden,
 'k Mocht haar zoo gaarne lijden.
 Ik schreide o, zoo bitt're tranen,
 Mijn kinderleed was groot,
 Toen 'k hoorde: Tante Q(uellhorst) is dood!"⁷

Het orgel van de voormalige Hervormde kerk werd in 1810 nieuw vervaardigd door Melchior Vornweg (of Vorenweg) uit Münster. Volgens de offerte zou het instrument één manuaal met negen stemmen verkrijgen, pedaal aangehangen. Een dispositieverzameling uit ca. 1850-1862 (G.H. Broekhuizen) vermeldt elf stemmen.

In 1864 breidde Gerard Elberink de dispositie uit met een tweede manuaal. Daarbij verkreeg het pedaal twee stemmen, waaronder een Bazuin 16 voet. De Bruyn schrijft dat het orgel in 1933 zeer goede hoedanigheden had en in goede staat verkeerde, hetgeen betekent dat het onnodig werd gesloopt.⁸ Slechts de bekroning van het orgel, een klok met onder andere twee bazuinblazende putti, bleef behouden en bevindt zich in Museum 'Het Palthe-Huis'. De wijzers van deze klok stonden in verbinding met het uurwerk van de kerk, waarvan de wijzerplaat zich midden in het driehoekige fronton van de gevel

Het Vornweg-orgel uit 1810 van de voormalige Hervormde kerk te Oldenzaal. Reconstructie-tekening uit 1984 door A. Jansen naar een foto van omstreeks 1918. De twee kolommen onder het orgel zullen in werkelijkheid aan weerszijden van de zijtorens hebben gestaan. Om het aantal zitplaatsen te vergroten werd in een later stadium een galerij aangebracht, waarvan schetsmatig een indruk wordt gegeven.

bevond. Klokkenmaker Wennink had de verbinding tot stand gebracht. Wilhelmina Catharina Dreyer, oud ruim zeventig jaar, overleed op 21 mei 1844 's voormiddags om 9 uur in haar huis staande in de tiende wijk nummer 272.⁹ Twee dagen later deden Jan Keiser, oud vijfenvijftig jaar, winkelier, en Jan Adolf Hesselink, zesenzeventig jaar, dagloner, van dit overlijden aangifte bij Christoffel Willem Eekhout jr., burgemeester en ambtenaar van de burgerlijke stand van Oldenzaal. Uit haar overlijdensacte blijkt dat ze werd geboren in Tecklenburg in het Koninkrijk Pruisen. Haar ouders worden omschreven als 'in leven zonder beroep, gewoond hebbende en overleden te Tecklenburg', hetgeen wellicht betekent dat ze financieel goed waren.

H.C.J. Wullink

NOTEN:

1. Het orgel werd tijdens de restauratie van de kerk in de jaren 1891-1900 verkocht en door de gebroeders Franssen uit Roermond geplaatst in de Geref. Westerkerk te Utrecht (sinds maart 1968 kerk van de Geref. Gemeente), waar het zich nog steeds bevindt. Overigens bestaat de indruk dat het instrument in 1815 technisch niet correct werd opgeleverd. De laatste restauratie, door Fama & Raadgever, vond plaats gedurende een periode van meer dan negen jaar (1979-1988).
2. In 1980 bood een bekend antiquariaat te Arnhem een exemplaar aan. Wijlen de heer H. Boers, beheerder van de Oldenzaalse Oudheidkamer (thans Museum Het Palthehuis), bezat een exemplaar. Gedeelten hieruit werden gepubliceerd in de Twentsche Courant van augustus 1947.
In de catalogus van de Vereniging 'Oudheidkamer Twente' staat het vermeld in de aanvulling over de jaren 1966-1975, onder nr. D7 V78, met als jaar van uitgave 1916.
3. Georg Heinrich Quellhorst, geboren 20 februari 1770 te Lavelsho, leerling van Eberhard Berner en Jacob Courtain. Sinds 1800 zelfstandig werkzaam, rond 1805 samenwerking met Heinrich Gottfried Mügge, daarna weer zelfstandig vanuit Neuenhaus en Oldenzaal. Vanaf omstreeks 1820 tot 1826 werkzaam met met stiefzoon Carl Friedrich August Naber (1797-1861).
4. G.J.M. Bartelink, 'Geschiedenis van de Latijnse school, het gymnasium en het pro-gymnasium te Oldenzaal' in: Verslagen en mededelingen, Vereeniging tot beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis, 78 (Deventer 1963) 31-69.
5. A. Stappers-Vürtheim, De geschiedenis van 'Het Paradijs' in: Jaarboek Twente 1975 (Enschede 1974) 99-102.
6. Doedo Jan (1828-1847), Wilhelmina Catharina Elisabeth (1830-1907), Jan Hendrik Willem (1832-1900), Clamor August (1834-1895) en Pieter Hermanus (1847-1916). In het geboortear van het laatste kind (1847) komt zowel Marie Sophie Quellhorst, 39 jaar oud, als haar oudste zoon Doedo Jan, 19 jaar oud, te overlijden. Het tweede kind, Wilhelmina Catharina Elisabeth huwde in 1851 met de fabrikant Jan Scholten.
7. A. Stappers-Vürtheim heeft deze ontboezeming zonder toelichting opgenomen in haar bundel 'Oldenzaal -Boeskoolstad- op rijm' (Oldenzaal 1978) 9.
8. A.G. de Bruyn, De Ned. Herv. Kerk te Oldenzaal 1633-1933 (Oldenzaal 1934) 31-32.
9. Rijksarchief in Overijssel te Zwolle; overlijdensacte.

OTTENSTEINSE LEENAANTEKENINGEN

Volgens een oude theorie kunnen de eerste leenboeken (-registers) in onze streken niet mede zijn voortgekomen uit specialisatie van kanselarij-administraties want die specialisatie zou zich pas later doen gelden.

De oudste leenboeken (-registers) in deze streken moeten in de twaalfde en dertiende eeuw zijn ontstaan toen leenheren opsommingen van hun bezittingen voorzagen van de namen van degenen die met een bezitting werden beleend. Hierbij speelde een rol dat leenheren na hun aantreden vroeg of laat leendag(en) hielden. De gezamenlijke leenmannen kwamen op die dag(en) hun lenen verheffen. Zodra een leenheer beschikte over iemand die hetschrijven machtig was, zal hij in de verleiding zijn gekomen om die leendag(en) aan te grijpen om een eerste leenboek (-register) te starten. De ene heer uiteraard eerder dan de andere. Pas veel later zouden de leenadministraties geleidelijk hun uiteindelijke vorm krijgen, te weten die van (protocol-) boeken waarin akten van belening geheel of grotendeels werden overgeschreven.

Toetsen we deze theorie aan de administraties van leenheren met bezittingen in Twente, dan blijken weinig of geen afwijkingen. Een fraaie bevestiging vormt de administratie van de graven van Dahl. De bekende 'lijst' van 1188 (weliswaar bekend door een kopie met toevoegingen van jongere datum) is nog een opsomming van bezittingen en inkomsten zonder aanduiding van degene aan wie de graaf een bezitting in leen had gegeven¹; een register uit ca. 1305 met bezittingen behorend tot hetzelfde 'graafschap' bevat tevens de namen van de leenmannen².

Ook de oudste bewaard gebleven leenboeken (-registers) van andere leenheren met bezittingen in Twente passen in dit beeld. Voorbeelden leveren de graven van Bentheim (kopie van een leenregister begonnen in 1346)³, de 'Edelherren' van Steinfurt (kopieën van leenboeken c.q. registers waarvan het oudste begonnen in 1282)⁴ en het Huis Almelo (het roede lehenboek; 1390)⁵. Zelfs de oudste bewaard gebleven leenboeken (-registers) van machtige heren als de bisschoppen van Utrecht (ca. 1382) en Münster (1379) en de heren van Gelre (1326) vormen niet echt een uitzondering⁶.

Aan de leenadministratie van de bisschoppen van Münster is een uitvoerige studie gewijd door G. Theuerkauf⁷. Voor de leenboeken (-registers) oude-stijl (welke uitsluitend of hoofdzakelijk bestonden uit een opsomming van op de leendag verheven lenen, met toevoeging van de namen van de leenmannen) gebruikt de auteur de naam 'Lehntagsregister'. Die zal ook ik hierna gebruiken omdat hij het duidelijkst aangeeft waar het om draait. Van bijna alle hierboven genoemde oudste bewaard gebleven leenboeken (-registers) kan worden gezegd dat zij eigenlijk 'Lehntagsregister' waren. Naar mijn mening kan dan ook veilig worden aangenomen dat de verloren gegane oudste leenboeken

(-registers) van andere naburige heren (Ottenstein, Borculo, Ahaus) ook 'Lehntagsregister' zijn geweest.

Lijst van Ottensteinse goederen

A.P. van Schilfgaarde heeft al weer geruime tijd geleden (maar naar het lijkt onopgemerkt) de aandacht gevestigd op het bestaan van een lijst van lenen van de graven van Solms, tevens heren van Ottenstein⁸. Op de door hem aangegeven plaats⁹ vindt de geïnteresseerde lezer een dossier aangaande het roemruchte proces over de heerlijkheid Borculo die als vervallen leen weer aan de bisschop van Münster zou toekomen. Twee en zestig jaren na de dood (1553, kinderloos) van Joost, graaf van Bronckhorst, heer van Borculo, is de strijd om de heerschappij over Borculo nog steeds niet gestreden¹⁰. Voor het Hof van Gelre stelt in 1615 de inmiddels meest kansrijke erfgenaam, Joost, graaf van Limburg en Bronckhorst, dat ook als de Münsterse vorst-bisschop aanspraak zou kunnen maken op de heerlijkheid Borculo, hij nog altijd af zou moeten blijven van de bezittingen welke een vroegere heer van Borculo, Otto van Bronckhorst, in 1418 door huwelijk met Agnes van Solms heeft verkregen. Deze Solmse (Ottensteinse) bezittingen zouden van begin af aan een afzonderlijk geheel hebben gevormd en zouden geen deel zijn gaan uitmaken van de heerlijkheid Borculo. Het is te begrijpen dat Joost, graaf van Limburg, deze stelling voor het Hof heeft gecompleteerd met een lijst waarop de desbetreffende goederen zo volledig mogelijk zijn vermeld. Aldus berust tot op de dag van vandaag een (volgens Van Schilfgaarde complete) opsomming van Solmse (Ottensteinse) goederen in de Gelderse hoofdstad. De 'lijst' is overigens niet zo maar een lijst, maar blijkens een naschrift, een kopie van een 'old register indt een olde handt in franchin geschreven'. Dat register is door graaf Joost aan het Hof overgelegd, door de griffier E. Engelen gekopieërd en door deze in 1617 teruggegeven aan zekere Gerlach Valckenburch. Bij mijn weten moet het daarna verloren zijn gegaan. Gelukkig is de kopie er nog.

De 'lijst' (gemakshalve handhaaf ik deze naam en stap ik niet over op de term 'old register') bevat enige honderden namen van leengoederen van heren van Ottenstein en de namen van degenen die met de goederen waren beleend. Boven de 'lijst' staat: "Desse hebben beleende manne geweset met den gueden hiernaer beschreven der Edelen Heeren to den Ottensteene.

Ende sint den Edelen Joncker Otten van Bronckhorst Heeren tot Borculoe erfelijcke aengecommen van den Edelen Joncker Henrick van Solmijs seliger gedachtenisse als to eijner medegave mett sijnre dochter der Edelen Jonckvrouwen Agnesen van Solmijs Vrouwe to Borculoe Echtgesellinne des Edelen Joncker Otten van Bronckhorst Heere tot Borculo voorgenoempt".

Van Schilfgaarde heeft hieruit afgeleid dat alle in de 'lijst' genoemde goederen als huwelijksgeschenk aan Agnes van Solms, dochter van de laatste heer van

Ottenstein, zijn meegegeven. Hij schrijft: "Van de 238 lenen die in 1418 aan Otto van Bronckhorst zijn gekomen, vinden we er slechts 21 terug in de Bronckhorster leenadministratie en 9 in die van Borculo"¹¹. Het is echter de vraag of het opschrift boven de 'lijst' de lezer niet op het verkeerde been (heeft) gezet. De twijfel begint bij het merkwaardige feit dat de samensteller bij 13 afzonderlijke leengoederen vermeldt dat het leen is ontvangen van 'Otten van den Ahues' (de eerste heer van Ottenstein) en bij 2 leengoederen dat het leen is ontvangen van 'greve Hinrik' (van Solms, schoonzoon van Otto en tweede heer van Ottenstein)¹². Bij een enkele weergave van een bruidsschat of één leenregister zou die verwijzing naar een ver verleden toch niet nodig zijn geweest? Duidelijker wordt de zaak als de samensteller van de 'lijst' tussen de droge opsomming van leengoederen door ineens wat mededeelzamer wordt en onder 'Eijbergen' vermeldt: "In Heeren Otten bokes theijt oock des Rovershuijs, dat licht to Mallenden"¹⁴. En als hij er op laat volgen: "Ende is bij drijen heeren tijden nijet beleent geweset", kan de conclusie geen andere zijn dan dat de samensteller van de 'lijst' de vier leenboeken van Ottenstein tot zijn beschikking heeft gehad en dat hij daaruit de gegevens voor zijn lijst heeft geput.

Koppelen we deze wetenschap aan het feit, dat de 'lijst' moest dienen om in een proces of anderszins kracht bij te zetten aan eigendomseisen, dan vallen meer dingen op hun plaats. In het kader van een proces was het niet erg als er te veel bezittingen in de 'lijst' werden opgenomen; het omgekeerde zou veel erger zijn. In dat verband kwam het goed uit dat de oudste Ottensteinse leenboeken waarschijnlijk ook uit 'Lehntagsregister' bestonden: geen betere totaaloverzichten van het leenbezit dan deze 'Lehntagsregister' welke de achtereenvolgende heren van Ottenstein na hun aantreden hadden laten vervaardigen. Het ligt voor de hand dat de samensteller het meest geschikte 'Lehntagsregister' (vermoedelijk: het meest omvangrijke) tot uitgangspunt heeft genomen. Maar wat te doen met bezittingen welke wel in andere 'Lehntagsregister' voorkwamen en niet in dat ene dat juist als uitgangspunt was genomen? Om compleet te zijn eventueel ook voor wat betreft latere uitbreidingen van het leenbezit en verder vooral voor het geval dat (zeer) oude bezittingen inmiddels door de leenman waren verduisterd, zullen de andere 'Lehntagsregister' zijn gecontroleerd op 'extra's' en zullen die laatste aan de 'lijst' zijn toegevoegd. Baatte het niet, schaden zou het zeker niet.

Karakter en waarde van de lijst

Naar mijn mening is nu duidelijk wat de 'lijst' in werkelijkheid voorstelt: zij is een vele, vele jaren later vervaardigde compilatie van vier in de tijd zeer verschillende 'Lehntagsregister' van Ottenstein, met vermijding zoveel mogelijk van dubbele vermeldingen. Of, om het anders te zeggen: een soort kleinste gemene veelvoud van vier leenboeken(-registers). Het belangrijkste van deze omschrijving is dat de in de lijst vermelde bezittingen dus nooit

gelijktijdig zullen zijn beleend of geschonken, noch bij het huwelijk van Agnes van Solms, noch bij een eerdere gelegenheid. De lijst diende in het geheel niet tot het registreren van beleningen of van een uitzet. Tot het samenstellen van de 'lijst' zal zijn overgegaan toen het menens werd met de opvatting van de Munsterse bisschop dat de heerlijkheid Borculo, zijnde een leen van Munster, bij overlijden van de heer zonder opvolger in de mannelijke lijn, weer zou terugvallen aan de bisschop. Dat kan zijn geweest nog vóór het overlijden van Joost, graaf van Bronckhorst (in 1553), maar mogelijk ook later¹⁵. Waarschijnlijk echter meer dan honderd jaar na het huwelijk van Agnes van Solms met Otto van Bronckhorst. En op dat tijdstip waren de Ottensteinse leenboeken(-registers) nog beschikbaar.

De inhoudelijke betrouwbaarheid van de 'lijst' kan worden getoetst door vergelijking met originele leenakten van Ottensteinse heren welke, verspreid over diverse archieven¹⁶, bewaard zijn gebleven. Van de 11 beleningen die ik daar vond en die ook in de 'lijst' behoorden voor te komen, trof ik er 9 daadwerkelijk aan¹⁷. Ook door een andere vergelijking valt de 'lijst' te toetsen. In Band V van zijn Munstersche Urkundensammlung¹⁸ heeft O. Niesert onder Nr. CXIII een 'Lehenregister der Grafen von Solmisse, Herren zu Ottenstein' gepubliceerd. Het gaat daarbij om vier, door Niesert voor origineel gehouden bladen uit een leenboek(-register) van Ottenstein (vermoedelijk van Johan van Solms, de derde heer). Van de 128 daar genoemde lenen vond ik er slechts 5 niet terug in de 'lijst'. Ook voor de geïnteresseerde in de middel-eeuwse geschiedenis van Twente is er veel bruikbaar materiaal in de 'lijst' te vinden. Verwezen wordt naar het uittreksel in de bijlage. Een groot bezwaar blijft uiteraard dat beleningen uit zeer verschillende tijdvakken naast elkaar zijn komen te staan, zonder een duidelijk handvat aan de hand waarvan de lezer kan zien uit welke tijd de belening dateert¹⁹. Wel staat van een klein aantal beleningen vast dat zij van zeer oude datum zijn, mogelijk uit de dertiende eeuw²⁰!

Uiteindelijke bestemming

Als vanzelf rijst de vraag wat er van het Ottensteinse leenbezit is geworden nadat het door huwelijk (van erfdochter Agnes van Solms met Otto van Bronckhorst) aan de heren van Borculo is gekomen. Van Schilfgaarde²¹ noemt twee oorzaken voor het - althans tijdelijk - verdwijnen van het leenbezit uit de macht van de heren van Borculo. In de eerste plaats zou het in het bisdom Munster gelegen leenbezit in 1458 in handen van de graven van Bentheim zijn overgegaan, namelijk toen Otto van Bronckhorst overleed en het contract inzake het huwelijk tussen Otto's dochter Gijsberta en Everwijn van Gutterswick, graaf van Bentheim, in zoverre in werking trad (en bleef), totdat in 1500 een nadere overeenkomst tussen Borculo en Bentheim werd gesloten en het leenbezit naar Borculo terugkeerde. Deze mening van Van Schilfgaarde moet op een misverstand berusten. Het huwelijkscontract werd

Sofia copie

d' r' g' g' b' b' d' n' b' d' e' r' d' m' a' n' n' e' -
 g' i' v' e' n' t' m' i' t' d' e' n' g' u' i' d' e' n' g' i' e' -
 n' a' r' e' b' e' f' e' c' t' i' e' n' d' e' r' d' i' e' l' e' n' d' e' l' e' n' i' -
 t' o' p' e' n' O' t' t' e' n' s' t' e' i' n' e' n' . I' n' d' e' s' i' n' t' d' e' n
d' i' e' l' e' n' J' o' u' r' n' e' l' e' O' t' t' e' n' z' a' n
d' e' r' o' u' c' h' e' v' o' o' r' t' - d' e' r' e' n' t' o' t
d' o' r' c' u' l' o' - d' e' r' p' u' b' l' i' c' h' e' o' n' g' e' t' o' m' m' e
v' a' n' d' e' n' d' i' e' l' e' n' J' o' u' r' n' e' l' e' n
v' a' n' d' e' r' e' z' a' n' G' o' l' m' i' j' d' s' e' l' i' c' h' e' r
g' e' d' a' c' t' e' n' i' s' s' e' a' l' s' t' o' z' i' j' n' e' -
v' i' d' e' g' a' n' i' e' m' i' t' s' i' j' n' e' d' o' c' t' e' r' d' e' r
d' i' e' l' e' n' J' o' u' r' n' e' l' e' n' o' n' z' e' n' e' n
J' o' u' r' n' e' l' e' n' z' a' n' G' o' l' m' i' j' d' d' r' o' n' z' o' d'
t' o' t' d' o' r' c' u' l' o' - d' e' r' g' e' s' t' e' l' l' i' m' i' s
d' e' r' d' i' e' l' e' n' J' o' u' r' n' e' l' e' n' O' t' t' e' n
v' a' n' d' e' r' o' u' c' h' e' v' o' o' r' t' - d' e' r' e' n' t' o' t
d' o' r' c' u' l' o' z' o' o' r' g' e' s' t' e' l' l' i' m' i' s

De westen in den stigte van Oude
 Entede.

In den Jozan van Huis ontfangen d' u' t' e' d' e' n' B' i' -
 f' c' a' p' e' v' i' n' d' e' n' d' o' f' f' t' o' d' i' n' i' c' h' e' n' a' l' s' p' l' o' y -
 f' e' g' i' t' e' g' i' e' s' t' e' . d' i' e' d' e' r' r' o' g' g' e' n' O' n' d' e' r' d' e' n' d' a' n' d' -
t' o' d' e' r' v' o' e' j' f' e' g' i' t' e' l' r' o' g' g' e' n' O' l' d' e' r' i' b' e' n' m' a' r' c' h' e
m' a' n' d' e' r' s' t' e' i' n' d' e' n' g' e' l' e' n' o' u' t' f' a' n' g' e' n' g' i' v' e' n' t
z' a' n' l' a' t' e' s' t' z' a' n' J' o' u' r' n' e' l' e' n' G' o' l' m' i' j' d' s' e' l' i' c' h' e' r
d' o' r' e' g' e' l' v' e' r' g' g' a' d' d' e' t' o' z' o' o' r' t' i' d' e' n' d' i' o' f' f' e' n' i' s' t' e' i' n' d' e' n
g' i' v' e' n' d' e' n' z' o' o' r' f' e' c' t' i' e' n' d' i' e' d' e' l' e' n' o' n' d' e' r' e' -
z' a' n' d' e' r' o' u' c' h' e' v' o' o' r' t' - d' e' r' e' n' t' o' t' d' o' r' c' u' l' o' - d' e' r' g' e' s' t' e' l' l' i' m' i' s
v' a' n' d' e' r' o' u' c' h' e' v' o' o' r' t' - d' e' r' e' n' t' o' t' d' o' r' c' u' l' o' - d' e' r' g' e' s' t' e' l' l' i' m' i' s
v' a' n' d' e' r' o' u' c' h' e' v' o' o' r' t' - d' e' r' e' n' t' o' t' d' o' r' c' u' l' o' z' o' o' r' g' e' s' t' e' l' l' i' m' i' s

gesloten in 1435, toen Otto nog rekening hield met de mogelijkheid dat hij bij zijn overlijden nog een zoon zou nalaten. In het contract wordt dan ook na de aanduiding van de bruidsschat (de bezittingen in het bisdom Munster) gezegd: "uytgesaicht oeck de leenwer ende manscap, de zall de edell joncker Otto vurscreven hebben, besitten ende gebruiken also lang als hie levet, ende na synre doet sall de komen ende bliven van der herscap van Borclo"²². In overeenstemming daarmee bepaalde het contract verder dat "als joncker Otto vurscreven echte levendighe mansgebuerte na synre doet achterliete" Gijsberta en haar man zouden erven (hebben ende behalden) "all alsulk guet als oen togevoghet is". Meer niet.

Een uitzondering werd gemaakt voor 'dat guet in Twente' en nog een paar bezittingen. Het moeten dus de allodiale Solmse bezittingen zijn geweest welke via Gijsberta aan Bentheim zijn gekomen. Die conclusie strookt met de overeenstemming welke lang geleden J. Jesse aantrof tussen enerzijds de goederen verdeeld tussen Johan en Hendrik van Solms (in 1386) en anderzijds de goederen verdeeld tussen de neven van Everwin van Bentheim (in 1489)²³. Vele jaren later (volgens Van Schilfgaarde in 1500) erkent Everwin van Bentheim dat de nakomelingen van Gijsberta geen aanspraak kunnen maken op Borculose, voorheen Ottensteinse leengoederen²⁴. Hierna zal ik nog aan de orde stellen de vraag of de heren van Borculo veel zijn opgeschoten met die erkenning.

Het grootste deel naar Münster?

In de tweede plaats noemt Van Schilfgaarde als mogelijk einde van het Ottensteinse leenbezit het ontslag van de leenband. De auteur heeft in een repertorium het Bronckhorster en Borculose leenbezit zo goed mogelijk gereconstrueerd²⁵ en is tot de conclusie gekomen dat van de 238 Ottensteinse lenen er maar 30 zijn overgebleven. Zijn conclusie (ontslag uit de leenband) moet dus op 208 leenbezittingen slaan²⁶. In de archieven van Borculo en Bronckhorst zijn echter geen blijken van zo'n actieve ontslagpolitiek (tussen 1418 en 1561!) te vinden. Voorzover de Borculose en Bronckhorster leenboeken bewaard zijn gebleven (voor Bronckhorst vanaf 1429), blijkt daaruit niet meer dan een gemiddelde ontslagfrequentie. Er moeten daarom meer oorzaken voor het 'verdwijnen' te vinden zijn. Eén andere reden is ongetwijfeld de omwisseling door een leenman van een leengoed voor een ander goed. In die gevallen kan het onmogelijk zijn het nieuwe leengoed tussen een latere opsomming van inmiddels uitgebreid bezit te herkennen als een oorspronkelijk Ottensteins leen²⁷. Naar mijn mening is echter de volgende (derde) oorzaak nog het belangrijkste: tal van leengoederen zijn eenvoudig door de leenman verduisterd²⁸. Uit het karakter van de 'lijst' van Ottensteins leenbezit (een achteraf vervaardigde compilatie van vier 'Lehntagsregister') blijkt dat die verduistering al is begonnen onder de heren van Ottenstein, graven van Solms. Maar daarna zal het niet zijn opgehouden.

Het grootste verlies heeft betrekking op de leenbezittingen in het latere Duitsland. Dat moet haast wel verband houden met de grotere afstand vanaf Borculo. Zou die verduistering op 'Duits' gebied van oorspronkelijk Ottensteins bezit later nog een legale afronding hebben gekregen? Toen de bisschoppen van Munster in de 16e eeuw zich als heren van - het vervallen leen - Borculo gingen gedragen? Zij hadden tenslotte in de strijd om Borculo van alle 'Duitse' rechtshouders gelijk gekregen. Wat liette hen om de al te onafhankelijke leenmannen weer in het gareel te dwingen? Als dat zo zou blijken te zijn: dat had bisschop Otto von Hoya in 1408 niet kunnen dromen toen hij Hendrik van Solms, de laatste heer van Ottenstein, met een groot deel van zijn bezit (waaronder het leenbezit) uit het geruime tijd belegerde Ottenstein liet vertrekken²⁹.

A.J.H. Kamps

Noten

1. Philippi, F. en Bannier, W.A.F., 'Das Guterverzeichniss Graf Heinrichs von Dale (1188)', Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, vol. 25 (1904).
2. Bente, D., 'Nog een goederenregister van de graaf van Dahl, t'Inschrien, IV (1988).
3. Prinz, J., 'Das Lehenregister des Grafen Otto von Bentheim (1346 - 64)', Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Landeskunde von Osnabrück (Historischer Verein). Sonderdruck für den Bentheimer Heimatverein, Osnabrück, 1941.
4. Bruns, A., 'Die ältesten Lehenbücher und Lehenregister der Edelherrschaft Steinfurt: (1236ff) 1282-1439', Tradita Westphaliae (hrsg. Wolfgang Bockhorst) - Landschaftsverband Westfalen Lippe 1987. Moet een uitzondering worden gemaakt voor de tweede 'Pergamentrolle' omdat die 'eine chronologische Reihung von Belehnungen' bevat?
5. Mensema, A.J. en De Raat, R.M., Leenrepertorium van het huis Almelo (1380) 1390 - 1775 (1805), Zwolle 1993.
6. Zie voor Utrecht: Muller Fz., S., 'De Registers en Rekeningen van het Bisdom Utrecht 1325 - 1336', Werken van het Historisch Genootschap, Nwe serie nrs. 53/54, onderdeel VII, Inleiding. Voorts: Eijken, E.D., Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379 - 1805 (Zwolle 1995), I, 50 e.v.; 73 e.v. In bijna alle oudste leenboeken(-registers) in het oudste bewaard gebleven boek van Utrecht zelfs in sterke mate, is te zien waarom hun opzet uiteindelijk niet zou voldoen: ze raakten na enige tijd achter bij de ontwikkeling. Om toch bij te blijven behielp men zich met raderingen, toevoegsels en naschriften. Zie voor Gelre: Van Doorninck, P.N., Het oudste leenactenboek van Gelre 1326, Haarlem 1898.
7. Theuerkauf, G., 'Land und Lehnswesen vom 14. bis zum 16. Jahrhundert - Munster, 1961.
8. Van Schilfgaarde, A.P., 'De graven van Limburg Stirum in Gelderland en de geschiedenis hunner bezittingen', Assen 1961; 3e stuk, blz. 3, noot 2.
9. RAG, Proces Hof van Gelre 1615, nr. 14, bijlage H2.
10. Van Schilfgaarde, A.P., a.w., 1e stuk, blz. 124, en Kohl, W., 'Der Streit um die Herrschaft Borkeloh', Unser Bocholt, jrg. 1961 en jrg. 1975.
11. Van Schilfgaarde, A.P., a.w., 3e stuk, De leenregisters van Bronckhorst, blz. 3.

12. Gemakshalve houd ik mij aan de door de auteur genoemde aantallen. Deze zijn echter nogal afhankelijk van de manier waarop wordt geteld.
13. Ik ga er daarbij van uit dat de vierde heer van Ottenstein (ook een Hendrik van Solms) consequent is aangeduid als 'Joncker Henrick'.
14. Voorwerp van belening waren de (halve) tienden over het Rovershuijs.
15. De lijst moet ook nog enige tijd zijn gebruikt om de ontwikkelingen bij te houden: zo is als nieuwe leenman toegevoegd (onder Detten opten Emeze, dat groote Spakebitinch) Philippus van Viermond, die bij A. Fahne von Roland, *Geschichte der Westphalischen Geschlechter*, Cöln 1858, niet eerder voorkomt dan in de 16e eeuw, als broer van een in 1502 beleende Ambrosius von Virmond.
16. Van Schilfgearde, A.P., a.w., 2e stuk, *Regesten*, nrs. 42, 54, 132, 152, 846 en *Inventare der nicht-staatlichen Archive der Provinz Westfalen Band I, Heft II*, blz. 74, nr. 33, *Heft IV*, blz. 99, nr. 58, blz. 141, nr. 4, blz. 233, nr. 216. Voorts: *Oorkondenboek van Overijssel*, deel V, *regest 1157*, en *W.U.B. VIII*, nr. 1629.
17. Volstaan is met raadpleging van bovenstaande citaten.
18. J. Niesert, *Münsterische Urkundensammlung*, Band V, biz. 407 e.v.
19. Uiteraard is er wel enig resultaat te boeken: in de gevallen waarin de belening in verband met één van de vier heren van Ottenstein kan worden gebracht (bijv. als die met name is genoemd), kan worden aangenomen dat de belening viel kort na het aantreden van die persoon als heer van Ottenstein.
20. Er is naar mijn mening maar één combinatie 'Johan en Gert van Wullen' uit de schriftelijke bronnen bekend. Deze combinatie wordt zeven maal genoemd (te weten: *W.U.B. III*, nrs. 1191, 1307, 1355, 1590 en *W.U.B. VIII*, nrs. 456, 486, 560) tussen 1282 en 1310. Het is dus zeer wel denkbaar dat hun voorkomen in de lijst slaat op een belening in de eerste jaren van de 14e eeuw (of nog eerder). Interessant is dat de belening moet zijn gebleken uit het leenboek(-register) van Otto van Ahuis!
21. Van Schilfgearde, A.P., a.w., 3e stuk, *De leenregisters van Bronckhorst*, blz. 3.
22. Bruns, A., *Inventar des fürstlichen Archivs zu Burgsteinfurt*, Bestande C, D, E; Bestand D, *Urk. 43*.
23. Jesse, J., 'Entstehung von Schloss und Herrschaft Gronau', in: *Westmünsterland*, vol. 5 (1918).
24. RAG, *Inventaris Bronckhorst (Archiefblok 0381)*, nr. 162.
25. Van Schilfgearde, A.P., a.w., 3e stuk.
26. Inderdaad gaat het in beginsel om de vraag welke verandering de juridische status heeft ondergaan; het feitelijk voortbestaan van de bezitting is in beginsel niet aan de orde.
27. Een soortgelijke moeilijkheid ontstaat als leengoederen worden omgezet in allodiale goederen. Bovendien kan het zicht op de vraag naar de status van het goed (leenbezit of allodiaal) verloren gaan. Naar mijn mening is dat de verklaring voor het feit dat enige in de lijst voorkomende (leen-)goederen later tussen de allodiale goederen van de graven van Bentheim zijn geraakt.
28. Het meest illustratief is m.i. de beschouwing van W. van Iterson, 'Beschouwingen over de rolverwisseling of eigendomsverschuiving' in: *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, vol. XIII (1967 - 1971).
29. Kohl, W., *Quellen zur Geschichte von Ottenstein 1319 - 1815 - Ahaus 1988*; blz. 25, nr. 9.

BIJLAGE**Leenbezittingen van Ottenstein.****Extract (goederen gelegen in Twente).****In den eersten in den Stichte van Utrecht****Enschede**

Item Johan van Reve ontfangen den thienden bijscape over den Hoff to Lonicker als XVI schepel gerst XI sce. roggen Over den Have to Usle XXII schepel roggen Oldenzeler marckemate. Desse thienden hebben ontfangen geweest van latest van Joncker Henrick. Item Derck Borchrburch hadde te voortijden dieselve thiengehouden voorschreve ende de tende over Wijffordingh ende dat Unlandt ende dat selve Unlandt hevet oock ontfangen gehadt Albert van Reve.

Item Heer Herman van Vlederingen Ritter ontf den tienden aver den Philippinchoff ende aver de kavenstede daerin gelegen ende aver den Hoff ten Vaerwercke ende aver dat cleijne Vaerwerck aver Overmadige aver Diderkinch, Honlo, Borchardinck, Kote Kemenade, Homberge ende Smedinck beleent van Heeren Otten van den Ahues.

Item Stephaan van Drijnen ontf den Wolderinchoff toe Drijnen ende vijer huestenden toe Haslo ende dat guet to Rolvinch in der Buerschap to Twiclo ende den Hoenhoff ende een Huijs to Laere bij der Lijnden.

Item Coop d'Alsche ontf de huestenden als aver Tijosing, Bartoldinck ende ter Brugge gelegen toe (...).

Item Bruen van Hedercke ontf dat guet to Hesselinck inder Buijrschap to Twiclo.

Item Gerlach Diepenbroeck ontf den tienden aver dat Huijs to Wolbertinck, Egbertinck, Swederinck, Meijerinck ende Luesinck.

Item Albert Wonder ontf den tienden aver dat Huijs tot Avermedinck groot ende cleen. Daer hevet Johan sijn soon de lijfftuucht aen.

Item Frederick Binchorst ontf dat Huijs to Egbertinck Thie Leveldinck ende Lanszinck in der buerschap to Haslo, daer hadde Webbe sijn dochter aen de lijfftuucht.

Item Frederick van Saterslo ontf den Hegerinckhoff to Drijnen en Anninck Busschinck Wittbrocke ende den thienden aver dat Huijs to Haslo geheijten Hoffstede.

Item Steven van Osselo hevet nae ontfangen dat Witbroke to Zutphensen rechte.

Aldenzeele

Item Sweder van Lage ontf dat hues toe Hoveldinck in der buijrschap van Drijnen.

Item Jacob van Scattorp ontf den thienden to Hucing groot ende cleijne met sijnen toebehoor to Zutphenschen rechte.

Item Gerlach Snoije ontfangen de tienden to Lutsinck to Haszlo in manstad.

Hakesberge

Item Henrick van Burze ontfangen dat guet toe Segebertinck.

Item Herman van Maerlze ontf den Hoff ten Vaerwercke.

Item Roeloff van Hovele de olde ontfangen de Steenborch in der Buerschap van Buerze.

Item Wolter van Erlo ontfangen die Alneshoffstede.

Item Heer Warner van Graes Ridder ontfangen van Heer Otten van den Ahues en den Brockinckhoff in den Kerspele van Vreden ende IJscoten in den Kerspele van Haxberge ende die Reijtmoele in den Kerspele van Nede.

Delden

Item Herman van Twickelo de Jonge ontf de thienden aver dat Huijs toe Lambertinck als twee molder sades monstermate.

Item Willem Rornich ontf dat Huijs to Egbertinch ende naer haddet Henrick sijn soon ontfangen.

Item Goossen Scaep ontf van Heer Otten van den Ahuijs vier huestienden als aver Swederinck, Egbertinc, Wolberting ende Lamberting.

Item Johan van den Boerdamme ontf van Greve Henrick van Solmis den thienden aver Rothem, aver Eijmerinck to Wellerborch toe Rotgerinck to Semijnerode to Ruperinck ende aver Ottinhoff.

Ootmersschen

Item Rotger van Twiclo Aleffssoone ontf de thienden aver den Hoehoff, aver Mensekinck, aver Diderkinck ende Ostvelde to Zutphenschen rechte van Heeren Otten van Ahuijs.

Item Herman van Twiclo ontfangen den thienden aver Diderkinch, Smedinch, Honlo, Borgardinch, Retberch, Rotgerinch, Goerkate ende dat guet to Ahuijs to Helendoorn.

Ulzen

Item Roeloff Voet ontfangen dat guet toe Wolderinch in de Buerschap van Hohenijngen.

Item Ludolph van Sconevelde Ridder ontfangen den thienden to Halle.

Item Lambert Becke ontfangen van Heeren Otten van Ahuijs den tienden to Halle aver vijf hoes ende het Bradenhoves tende.

Marclo

Item Nicolaus Ribbert ontfangen dat guet Engessinck in manstat.

Helendoorn

Item Willem van den Ahues ontfangen dat Hues ten Ahues mit sijnen toebehoor off Willem Rorinck.

Item Seijno van der Have ontfangen van Heeren Otten van den Ahuijs dat Niehuijs ende Zasboldinch dat hevet Herman van Twiclo ontfangen van Joncker Henrick van Solmijs ende sijnt gelegen in der buijrscap van Nossele.

Tubberge

Item Egbert van Elberge seligen Egbertssoone des gruters van Almelo ontfangen de thienden bischepe vuijt den Huijs toe Alerdinch xx sce. rogge ende XVI sce. garsten Twente mate ende den smaelen tienden vuijt Nichboldinch XIII sce. rogge ende XVI sce. garsten Twente mate ende den smaelen tenden aver den Velthoff bij spijkermate XX sch. rogge XVI sche. gersten sonder smaelen tienden. Ende desen guede sint gelegen tusschen Almelo ende Oldenzele inden Gerichte tot Oetmersschen.

GIT IN ELDERINKSHUIS

Zoals wellicht bekend is, heeft de Ned. Genealogische Vereniging, afd. Twente onderdak gevonden in het Elderinkshuis. Dat onderdak bestaat uit het mede-gebruik van een van de kamers van het Elderinkshuis. De NGV-afdeling heeft daar sinds september j.l. de beschikking over een eigen informatie-centrum, het zogeheten Genealogisch Informatiecentrum Twente, naar goed Nederlands gebruik afgekort: GIT.

Het GIT bestaat uit een computerbestand met ca 850.000 namen en voorts een grote hoeveelheid andere, meest schriftelijke genealogische bronnen. Een groot voordeel voor genealogische onderzoekers is uiteraard, dat zij desgewenst ook gebruik kunnen maken van de beschikbare documentatie, informatie en bibliotheek van het Van Deinse-Instituut. Genealogie bestaat immers niet alleen uit namen en data; vooral ook de 'aankleding' van een genealogie is van belang. Deze samenwerkingsvorm tussen Van Deinse-Instituut en NGV-afdeling heeft daarom voor genealogische onderzoekers een grote meerwaarde.

Het GIT is geopend elke vrijdagmiddag van 13.30 uur tot 17.00 uur. Er is iemand van de NGV-afdeling aanwezig om bezoekers de helpende hand te bieden.

Leden/donateurs van het Van Deinse-Instituut en van de NGV, maar ook andere belangstellenden, zijn van harte welkom.

Bestuur NGV, afd. Twente

JOHAN TUSVELD

De heer J.E. Gieskes voert in zijn artikel ('t Inschrien nr. 3, juli 1996, p. 67-68) over het koninklijk bezoek aan Enschede op 4 september 1895 de socialist Tusveld ten tonele. De heer Gieskes schrijft dan: "De stadsrit die volgde voerde onder andere langs 'de Krim', een kleurrijke volkswijk, die als bijzonder Oranje-gezind bekend stond. Toch vond daar een incident plaats door het optreden van de socialist Tusveld. Wat er nu precies gebeurde vertellen de verslagen niet, misschien heeft hij iets republikeins geroepen. Feit is wel dat de burgemeester Van der Zee 'direct persoonlijk ingreep', maar wat hieronder verstaan moet worden is ook niet duidelijk".

Of de verslagen hierover geen uitsluitsel geven, kan ik niet beamen. Toch is dit incident in de literatuur wel vermeld. Kort gezegd komt het erop neer dat Tusveld vanuit de deuropening van zijn woning aan de Koningstraat (hoe bestaan het!) een rode vlag ontvouwde met de tekst 'Leve de Republiek'. Burgemeester Van der Zee gaf opdracht Tusveld op te pakken, maar dit mislukte schromelijk.

Voor geïnteresseerde lezers vermeld ik twee recente publicaties over het opmerkelijke leven van Johan Tusveld. W.F. Schweitzer schreef voor het Jaarboek Twente 1986 (p. 20-34) het artikel 'Johan Tusveld, strijdbaar maar bijna vergeten proletariër'. In de Overijsselse biografieën, deel 2, (p. 141-144) uitgave Boom Meppel 1992, staat een korte biografie van Tusveld door A.L.A. Wevers.

H.C.A. Wullink

EEN INTERESSANTE GRAFSTEEN

In een verbreding van het middenpad op de R.K. begraafplaats in Haaksbergen-centrum liggen drie grafstenen (zie foto).

Hier rusten J.F. Groothuis, H. Wiegink en E.J.A. Engbers, pastoors van de oude Pancratiuskerk en achtereenvolgens overleden in 1841, 1882 en 1902. Staan we even stil bij de oudste steen met het grafscript:

'Joannes Fredericus Groothuis pastor in Haksbergen anno 1841 dië 22 martii obiit admodum reverendus dominus'

Over de persoon Groothuis en diens functioneren is wel het een en ander bekend, onder meer uit de zg. brievenboeken¹ van Lambertus Engbers, aarts-priester van Twente van 1829 tot 1853. Ik volsta hier met de vermelding dat hij afkomstig was van een boerderij uit de omgeving van Ootmarsum en op 77-jarige leeftijd overleed op het adres Balkenburg nr. 121.

Waar het hier om gaat is een vraag met betrekking tot zijn grafsteen.

Op 27 februari 1842 gaf Engbers aan de pastoor van Haaksbergen namelijk toestemming tot plaatsing van 'een zarksteen uit de kerk tegen betaling op het graf van wijlen pastoor Groothuis'.

Omdat de steen uit de kerk kwam, is het m.i. denkbaar dat deze al een inscriptie had en als dat zo is, dan hebben we te maken met een 'palimpsest'².

Over zerken in de R.K. kerk van Haaksbergen is in 1925 geschreven door Van Treslong Prins. Misschien is één van de vier door hem genoemde zerken voor Groothuis gebruikt.

Naar verluidt wordt het kerkhof, nu eigendom van de gemeente Haaksbergen, rond het jaar 2025 geruimd. In de toekomst wordt dus zeker duidelijk of, en zo ja voor wie de steen voor de eerste keer is gebruikt.

Inmiddels heb ik echter in Haaksbergen al een aantal mede-belangstellenden gekregen en misschien komt er nog in deze eeuw een vervolgartikeltje met het antwoord op de gestelde vraag.

J.H.R. Wiefker

Noten

1. R.A. Utrecht: De archieven van de aarts priesters van de Hollandse Zending 1727-1853, inv. nrs. 1996 en 1997.
Zie ook: Jaarboekje 1992/1993 van de Historische Kring Vasse Mander Hezingen, p. 61 t/m 63
2. Belonje Dr. mr. J., 'Steenen charters (oude grafstenen)' A. de Lange (Amsterdam, 1943)
3. Bloys van Treslong Prins, Mr. P.C., 'Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Overijssel'. A. Oosthoek (Utrecht, 1925) p. 107 t/m 109

BOEKBESPREKINGEN

De havezate Den Dam en De Marke van het kerkdorp Hellendoorn vanaf 1774

Onder deze lange titel is bij de Overijsselse Bibliotheekdienst te Nijverdal (al in 1994) een werkstuk verschenen, waarvan de titel zelf al een uiterst beknopte inhoudsopgave is. De auteur, W. Bartels, noemt het een 'stuk', een werkstuk dus, eigenlijk een bronnenpublicatie met af en toe een vrucht van eigen denken, als verbindende tekst tussen de verschillende delen. Basis waren drie oude markeboeken, waarvan copieën van de eigenaren konden worden bekomen, lopend van 1610 tot 1646, van 1760 tot 1814 en van 1843 tot 1849. Naast deze bronnen is veelvuldig het werk van A. Ponsteen geraadpleegd. De auteur verontschuldigt zich hiervoor: veel lezers zullen naar zijn mening "Old Niejs" tegenkomen maar het dient de volledigheid en duidelijkheid.

Eerst wordt een korte beschrijving gegeven van het wezen van een marke en van marke en dorp Hellendoorn in het bijzonder, waarvan het erfmarkerichterschap berustte bij de eigenaar van het kasteel Den Dam. Eigenlijk was het vanouds verbonden aan de boerderij De Hof of Hofman - nu het museum -, die tot de lenen van Huis Almelo behoorde. Het feit dat de eigenaar van Den Dam ook De Hof verwierf bracht hem tevens het markerichterschap.

Het eerste deel (pag. 7-37) omvat de periode van D. van der Wijck, heer van Den Dam van 1774 tot 1811. Deze was in 1787 aanhanger van de Patriottenpartij, wat niet wegnam dat hij de mentaliteit bezat van negeren van de kleine man. Dit komt tot uiting in de kwestie in de periode 1781-1797 met vier kotters, op wier gronden hij een eendenkooi ('gloepe') wilde aanleggen. Hun aloude gebruiksrechten op de betreffende marsgronden werden volkomen genegeerd. Verder komen zaken als aangraven van gronden, aanleg van wegen en reparatie van de Reggebrug ter sprake, evenals de consequenties, die de inval van de Fransen heeft gehad op de plaatselijke adel. Tenslotte wordt uitvoerig weergegeven, hoe de verkoop van het goed Den Dam in 1811 zich heeft afgespeeld.

Deel 2 (pag. 41-82) beschrijft de lotgevallen van de marke, de markerichters en Den Dam tot de afbraak van dit huis in 1862. Het huis was in 1811 gekocht door dr. Van der Plas Bouwmeester, die het tot zijn overlijden in 1831 bezat; vanaf 1818 was hij ook burgemeester van Hellendoorn. Na hem trad in beide functies op zijn neef J.C. Bouwmeester. Vele erven van Den Dam waren in 1811 aan de bewoners verkocht. Een ervan was Janotten, waarvan de eigenaar al sinds 1797 ondermarkerichter was. Ook uit de tweede periode komen weer allerlei 'gewone' markezaken aan de orde, o.a. de aanschaf van een brandspuit. Nieuw was de grondbelasting. Na het gereedkomen van het kadaster in 1832 kon nu een nauwkeurige opgave van grondbezit en naventante belastingplicht worden gegeven. Het moet de marke-ingezetenen rauw op het lijf zijn gevallen. Het betekende de eerste inbreuk op de gesloten organisatie: er moesten gronden worden verkocht of verpacht om die belasting te kunnen betalen.

De eerste aanzet tot verdeling van de gemeenschappelijke markegronden werd gegeven in 1810, in een brief aan de marken van de Provinciale Staten. Men voelt er echter nog niet voor. Pas in 1837 stemt de meerderheid van de markevergadering voor opheffing van de marke en nog een 12 jaren later vond de definitieve verdeling plaats, die uiteindelijk in 1852 zijn beslag kreeg. Het einde van Den Dam wordt ingeluid in 1854, wanneer J.C. Bouwmeester gronden en

bijgebouwen in veiling brengt. Het Huis zelf met het bouwhuis en de poort bleven bestaan tot 1862. J.C. Bouwmeester en zijn vrouw bleven er wonen tot hun beider overlijden in 1861. In 1862 volgde algehele afbraak.

Het is slechts een greep. Er staat veel te lezen in dit 'stuk', lectuur die zeker is aan te bevelen voor ieder die zich met de markegeschiedenis in het algemeen of die van zijn of haar 'eigen' marke bezighoudt. Om van te leren of eigen marke er aan te spiegelen.

H.H.

Verbonden door de echte'

Wie zich bezig houdt met genealogie of bewoningsonderzoek in Twente, Achterhoek of graafschap Bentheim, wordt al gauw met de begrippen 'hof' en 'horigheid' geconfronteerd.

Voor degenen die zich in deze materie wil verdiepen is een, niet al te grote, hoeveelheid literatuur beschikbaar, waaronder van W.H. Massink: Hoorige Rechten in Twenthe (proefschrift 1927), van A.S. de Blécourt: Kort begrip van het oud vaderlands burgerlijk recht (1939), van W.H. Dingeldein: Het stelsel van horigheid onder het Huis Ootmarsum (1942), B. Slicher Van Bath: De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850 (1960) en Mensch en land in de Middeleeuwen (1977), van J. Ph. de Monté Verloren: Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijk organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling (1972), en van P.G. Aalbers: Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland 1795-1850 (proefschrift 1979). Een deel van deze titels is echter niet meer in de handel.

Niet zonder enige spanning werd dan ook door de 'liefhebbers' al enige tijd uitgezien naar het verschijnen van een nieuwe studie over dit onderwerp van de hand van Mr. R.A.F. Rorink te Almelo.

Ook René Rorink is zich, door zijn bezig zijn met genealogie en streekhistorie, gaan interesseren voor de 'horigheid' en alles wat daarmee samenhangt. Zijn belangstelling ging zelfs zo ver, dat hij de juridische aspecten van de horigheid onder de Twentse landsheerlijke hoven tot onderwerp van zijn afstudeerscriptie rechten maakte (ondanks het feit dat 'Oud Vaderlands recht', waar de horigheid in thuis hoort, al sinds jaren geen deel meer uitmaakt van de rechtenstudie).

Het hofstelsel is voor veel Twentse boeren eeuwenlang van grote betekenis geweest. Daarom is de kennis van de geschiedenis van deze instelling voor de bestudering van de streekhistorie van belang. Die geschiedenis is wat onze streek betreft veel langer dan waar ook. Na de val van het West-Romeinse Rijk, toen het economisch zwaartepunt zich verplaatste naar het Byzantijnse rijk en het Midden-Oosten, viel de handel in West-Europa vrijwel stil.

Het probleem was dat men niet die producten kon leveren, waar het oosten behoefte aan had: slaven, bont, hout en wapens. Men kocht daar echter wel grote hoeveelheden weeldeartikelen, die met edelmetaal werden betaald. Het goud en zilver, dat niet in eigen bodem aanwezig was, vloeide weg.

Het gebrek aan geld leidde in een deel van West-Europa tot de overgang naar een natuurlijke economie, waarin betalingen werden gedaan in grond en gunsten, in producten in natura, of in de vorm van diensten. Het leenstelsel en het hofstelsel deden hun intrede.

Toen er tijdens de kruistochten weer edelmetaal beschikbaar kwam en men voor het eerst sinds 500 jaar weer eigen munten kon slaan, raakten zowel de feodaliteit als het hofstelsel al gauw in

verval. Merkwaaardigerwijs verdween in onze contreiën het hofstelsel toen niet, maar wist zich daar te handhaven tot in de 19e eeuw.

Aan de oorzaak van deze uitzonderingspositie wijdt geen der onderzoekers veel woorden. Dat deze toestand voor de horigen op den duur alleen maar voordelen bood, is wel duidelijk. Toen begin 19e eeuw de provinciale domeinen in handen van de landelijke overheid kwamen en wegens geldgebrek verkocht moesten worden, waren de meeste horigen financieel in staat de in hun bezit zijnde boerderij in eigendom te krijgen.

In het voorjaar '96 was het dan zover. Als vijfde uitgave in de Twente Akademie Reeks werd Rorinks boek getiteld 'Verbonden door de echte' gepresenteerd.

De volgende onderwerpen komen aan de orde: de horigheid en het hofstelsel tot 1546, de codificatie van de Twentse Hofrechten in 1546 op last van Karel V (sinds 1528 de nieuwe eigenaar van de Twentse domeingoederen), de overgang van de domeinen naar de Provinciale Staten in 1581, de instelling van de Ordre en Redres van 's Lands Domainen in Twenthe (1662-1667), in een poging om de bakens ten gunste van de landeigenaren te verzetten en het verzet van de horige boeren hiertegen, en het voortbestaan der horigheid tot haar einde begin 19e eeuw.

Bijlage I bevat de tekst van de Twentse hofrechten van 1546, in bijlage II worden alle boerderijen genoemd die rond 1600 onder de diverse landsheerlijke hoven in Twente vielen.

Tenslotte is ook nog een begrippenlijst toegevoegd.

Het is een goed leesbaar boek geworden, dat een duidelijk en afgerond beeld geeft van de rechtspositie van de betreffende boeren tot 1811. Vooral het grote aantal praktische voorbeelden, die Rorink uit de archieven wist op te diepen, leidt tot een beter begrip.

Dank zij zijn intensieve speurwerk moest Rorink ook enkele interpretaties in de door hem bestudeerde literatuur herzien.

Al met al een boek dat thuis hoort in de bibliotheek of handboekerij van historische verenigingen en in die van iedere genealoog.

M. PvS

Rorink, Mr. R.A.F., 'Verbonden door de echte. Rechten en plichten van de horige boeren onder de Twentse landsheerlijk hoven tot 1811', Twente Akademie Reeks 5, Uitgeverij Broekhuis Hengelo (1996). ISBN 90 70162 172. Prijs f 39,90.

ENSINK ANTIEK

*Meubelen 18e + 19e eeuw
Inkoop - verkoop - taxatie*

*Oldenzaalsestraat 31-33
7551 KN Hengelo
Tel. 074-428744*

Oudheidkamer Twente

ANTIQUARIAAT GALERIJ REZA

MODERNE KUNST EN
OUDE BOEKEN
BOEKENZOEKDIENTST

KORTESTRAAT 2
T/O ZOUTMUSEUM
POSTBUS 9 - 7490 AA DELDEN
TEL.: 05407 - 64792

GEOPEND:
DI/WO/DO: 14-18
VR: 12-21
ZA: 10-17 UUR

boekhandel Broekhuis

Sinds 1868

Algemene en Wetenschappelijke Boeken en Tijdschriften
School- en Studieboeken
Kantoorartikelen en Schrijfwaren

Hengelo

Enschedesestraat 19
Telefoon 074-910267 Telefax 074-913892

Almelo

City Promenade 21
Telefoon 05490-12235

Enschede

Campus Boekhandel Universiteit Twente
Telefoon 053-892414

Enschede

Marktstraat 12
met antiquariaat & galerie
Telefoon 053-325210

b B

HUIZE HÖLTERHOF

Hölterhofweg 325
7534 PT Enschede
Tel. 053 - 611306

Huize Hölterhof, moeilijk te vinden.....
Een openbaring om te ontdekken!

Van november t/m april:
diners-koffietafels
recepties-familieünies enz.

Van mei t/m oktober:
55-plus vakantieweken.

Vraagt folder en programma.

A. Bonzet SPECIAAL BOEKBINDERIJ

DE OSSENBOER 44 - ENSCHEDE
tel. 053-314069

**OOK UW BINDWERK
IS BIJ ONS WELKOM**

Wij zijn een niet te grote
binderij waar kwaliteit
en service nog
mogelijk is

*Gespecialiseerde handboekbinderij
voor particuliere- en rijksopdrachten.
Levering franco door geheel Nederland.
Kleine tot grote oplagen - speciale opdrachten.*